

Ks. Janusz Nanowski

TEOLOGICZNA TREŚĆ NABOŻEŃSTW UŚWIĘCENIA CZASU W OBRZĄDKU BIZANTYJSKO-SŁOWIAŃSKIM

Studia nad obrządkami Kościołów wschodnich są obecnie, w dobie ekumenizmu, bardzo na czasie. Sobór Watykański II* podkreślił mocno godność tych obrządków i polecił pielegnować zawartą w nich tradycję, zaznaczając, że pochodzi ona od Apostołów poprzez Ojców i stanowi „część przez Boga objawionego i niepodzielnego dziedzictwa Kościoła powszechnego”¹. Zalecił też bliższe zaznajomienie się z obrządkami wschodnimi tak duchownym i kandydatom do kapłaństwa, jak i świeckim².

Poza tym studia nad tymi obrządkami są konieczne do poznania teologicznej myśli Wschodu. Teologia wschodnia bowiem, w odróżnieniu od zachodniej, osiąga swój najpełniejszy wyraz nie w systemie uporządkowanych twierdzeń, ale w liturgii³. Teksty liturgiczne stanowią jakby „wierszowaną teologię”, mającą stale przypominać wiernym podstawowe prawdy wiary i bronić przed wpływami doktryn hereetyckich⁴.

Dla teologii polskiej szczególnie interesujący jest obrządek bizantyjsko-słowiański, przez który rozumie się wersję obrządku bizantyjskiego używającą języka cerkiewno-słowiańskiego w liturgii. Obrządek ten obejmuje prawosławne wspólnoty słowiańskie (w krajach Europy Wsch. i na emigracji) oraz wspólnoty unickie. Jak dotąd, polskie piśmiennictwo teologiczne jest bardzo ubogie w studia nad obrządkiem bizantyjsko-słowiańskim i ogranicza się praktycznie do kilku opracowań o charakterze popularnego wykładu⁵.

* Artykuł stanowi fragment pracy: *Nabożeństwa uświęcenia czasu w obrządku bizantyjsko-słowiańskim na przykładzie oficjum niedzieli zwykłej tonu I-szego (obrzędy i teologiczna treść)*, którą autor napisał pod kierunkiem ks. doc. dra hab. Wacława Schenka w krakowskim ośrodku teologicznym w 1976 roku.

¹ DKW, wstęp; por. KL 4.

² Por. DKW 4. 6; DE 9.

³ Ewdokimow P., *Prawostawie*, tłum. J. Klinger, W-wa 1964, 29.

⁴ Maximilianus princeps Saxoniae, *Praelectiones de liturgiis orientalibus*, pars I, Freiburg im Breisgau 1907, 25—26; Salaville S., *An Introduction to the Study of Eastern Liturgies*, tłum. z franc. J. Barton, London 1938, 25.

⁵ Przytoczyć tu wypada: *W kościele i w cerkwi, praktyczny wykład obrządków rzymskiego i greckiego*, opr. J. S., Kraków 1926; serię artykułów w „Mysterium Christi”, (III, 70—78, 123—128, 181—184, 223—228, 363—373, VI, 75—78, 112—115; X, 49,—60, 127—132); tłumaczenie tekstów liturgii mszalnej opatrzone wstępem i komentarzem, dokonane przez ks. H. Paprockiego (w: *Sw. Jan Chryzostom Wybór pism. Modlitwy liturgiczne, Pisma Strarochrześcijańskich Pisarzy t. 13*, W-wa 1974), oraz artykuł ks. K. Stanieckiego, *Rok liturgiczny w obrządku bizantyjskim*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 4 (1974) 79—84.

Zadaniem artykułu jest przedstawienie wyników szczegółowej analizy obrzędów i tekstów nabożeństw uświęcenia czasu w obrządku bizantyjsko-słowiańskim. Analizie poddano teksty oficjum niedzieli zwykłej tomu I-szego⁶, zawarte we współcześnie używanych liturgicznych księgach prawosławnych i unickich⁷. Celem tej analizy było wydobycie i scharakteryzowanie wiodących teologicznych wątków treściowych.

1. OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA NABOŻEŃSTW UŚWIĘCENIA CZASU

Pełny schemat nabożeństw uświęcenia czasu w obrządku bizantyjsko-słowiańskim obejmuje osiem jednostek⁸. Zgodnie ze starą tradycją żydowskiego kalendarza dzień zaczyna się wieczorem dnia poprzedniego. Stąd pierwszym nabożeństwem są Nieszpory (csł. *Wieczernia*) — modlitwa dziękczynna za przeżyty dzień, wysławiająca Chrystusa, nie znająca zachodu Światłość. Następne nabożeństwo to Powieczery (csł. *Powieczerye*), modlitwa przed udaniem się na spoczynek. Modlitwa Nocna (csł. *Połunoszcznyca*), praktycznie najczęściej łączona z Jutrznią, jest dzisiaj już tylko śladem dawnych nocnych czuwań. Jutrznia (csł. *Utrenia*), modlitwa poranna, gromadzi wiernych, by świadomi dzieła odkupienia wielbili Boga i składali Mu dziękczynienie. Szczególnie uroczystą formę ma Jutrznia wielkanocna, której echem każda Jutrznia niedzielna.

Modlitwy w ciągu dnia są dokładnymi odpowiednikami godzin łaćcińskiego Breviarza sprzed ostatniej reformy. Godzina Pierwsza (csł. *Perszyj Czas*) dopełnia modlitwę poranną i uświęca początek zajęć, pozostałe zaś upamiętniają chwile dnia związane z kalendarzem Męki Pańskiej: Godzina Trzecia (csł. *Tretij Czas*) — wyrok na Chrystusa, Godzina Szósta (csł. *Szestyj Czas*) — ukrzyżowanie, Godzina Dziewiąta (csł. *Dewiatyj Czas*) — śmierć Zbawiciela.

⁶ W obrządku bizantyjskim formularze liturgiczne niedziel w ciągu roku (poza okresem przygotowania i obchodu Paschy) stanowią cykl powtarzających się ośmiu tonów.

⁷ Głównym źródłem prawosławnym był: *Oktoich, syriecz Osmoglasnik matyj, obdarżajaj woskresnuju służbu osmi gtasow*, Warszawa 1943 (dalej cytowany: *Oktoich matyj*); niskim zaś: *Izbornyk bahópotrebnych cerkwniehcy*. Teksty Podwieczerya, Modlitwy Nocnej i modlitw w ciągu dnia wzięto: z: *Ohoijenko L., Świata widprawa wieczirnia i rannia mowoju ukrajskoju*, Lwiv-Kyjiv 1923. Teksty prawosławne i unickie (grecko-katolickie) są zasadniczo identyczne. Warto podkreślić, że teksty prawosławne, które wszystkie powstały przed rozzamami IX i XI wieków, nie zawierają żadnych treści antykatolickich.

⁸ Por. Symeon z Tessaloniki, *Opera omnia. De sacra precatone*, PG 155, 535—669; E. Huzar, *Liturhyka Hreckokatotyckoj Cerkwy*, Lwiv 1910, 55—56; W *Kościele i w cerkwi*, dz. cyt. 287—294.

Wśród tych nabożeństw szczególne miejsce zajmują Nieszpory i Jutrznia, które mają przepisane obrzędy z udziałem służby ołtarza, w niedziele zaś i święta sprawowane są z udziałem wiernych⁹.

Każde z nabożeństw składa się z części stałych i zmiennych. Te ostatnie, zależne od obchodu liturgicznego, występują przede wszystkim w Nieszporach i Jutrzni. Stanowią je psalmy, kantyki biblijne, modlitwy i najbardziej charakterystyczny dla liturgii wschodniej w ogóle element — hymny i strofy liturgiczne¹⁰. W nich zawarte jest głębokie przeżycie religijne, a pod warstwą pozornych zawłości i powtórzeń — czysta nauka wiary.

Wśród modlitw najbardziej charakterystyczne są ektenie — serie błagalnych wezwań, które chór wiernych potwierdza wezwaniem *Zmiłuj się, Panie* (gr. *Kýrie eléison*, csł. *Hospody pomyłuj*).

Niektóre spośród psalmów mają szczególne miejsce. I tak Ps 103 rozpoczyna oficjum dnia, Pss 140, 141, 129, 116 — to wieczorne modlitwy błagalne, Pss 148, 149, 150 — poranne hymny pochwalne¹¹. Poza tym obowiązuje zasada odmówienia całego Psalterza jeden raz w tygodniu (w Wielkim Poście — dwa razy). Psalmy podzielone są na sekcje (katyzmy), które odmawia się w Nieszporach (jedną) i Jutrzni (dwie)¹². Nabożeństwa uświęcenia czasu zwykłych niedziel, poza Ewangelią czytaną w Jutrzni, nie zawierają czytań z Pisma świętego.

2. OKREŚLENIE WIODĄCYCH TEOLOGICZNYCH WĄTKÓW TREŚCIOWYCH NABOŻEŃSTW UŚWIECENIA CZASU

Liturgię wschodnią cechuje ogromne bogactwo tematów, które początkowo robią wrażenie pomieszanych ze sobą bez logicznego powiązania. Klucz do odczytania teologicznej treści tekstów liturgicznych leży w należytym pojęciu charakteru religijności wschodniej. Jest to — generalnie rzecz ujmując — religijność bierna¹³.

W jej pojęciu człowiek wchodząc do świątyni, staje w obliczu obecnego tam Boga i poddaje siebie, a wraz ze sobą cały świat uświęcającemu działaniu łaski, zwanej przez teologów wschodnich „Bożymi energiami”. Modlitwa Kościoła jest odpowiedzią na Boże działanie, na Boże słowo objawiającemu się człowiekowi.

⁹ Pozostałe godziny odmawiane są chórowo we wspólnotach zakonnych. Kościół Wschodni nie znał prywatnego Breviarza. Jedyne unicy wprowadzili go idąc za przykładem obrządku rzymskiego.

¹⁰ Zob. *Liturgicon, Missel Byzantin a l'usage des fidèles*, par P. Néophyte Edelby, Beyrouth 1960, 35—37. Niestety w literaturze polskiej brak studium hymnografii bizantyjskiej.

¹¹ Numeracja psalmów wg Wulgaty (zgodnie z księgami liturgicznymi).

¹² Pozostałe godziny mają psalmodię stałą. Tylko w Wielkim Poście odmawia się sekcję Psalterza także w modlitwach w ciągu dnia.

¹³ Zob. Ewdokimov, *Prawostawie*, 268—272; por. też T. Podziawo, *Charakterystyka duchowości wschodniej*, „Znak”, 121—122 (1964) 905.

Całe oficjum to teologia o niezrównanym bogactwie, obejmująca wszystkie etapy Objawienia. Uczestnik nabożeństwa staje się jakby współczesny wypadkom biblijnym od stworzenia do paruzji i wspólnie z obecnymi Mocami Niebieskimi wielbi Boga za te dzieła. Teologia liturgii wschodniej stawia więc na pierwszym miejscu działanie Boga, kierunek uświęcający. Nie można zatem w tekstach liturgicznych szukać systematycznego wykładu treści wiary ani uporządkowanych postaw kulturalnych czy intencji modlitw. Wierni nie przychodzą do świątyni na słuchanie doktryn, ale na uczestnictwo w tajemnicach zbawienia, które jawią się im jako tajemniczo obecne. Inicjatywa dialogu należy do Boga; człowiek w swoich odpowiedziach zależny jest od tego, co Bóg mu objawia. Poza tym teksty liturgiczne zarówno przedstawiające treść Bożego objawienia jak i ludzką na nie odpowiedź, odznaczają się lirycznością i uczuciowością, a te zwykle nie idą w parze z systematycznym wykładem.

Teologia oficjum niedzielnego skupia się wokół dwóch zasadniczych wątków tematycznych: objawionego i realizowanego Bożego planu zbawienia oraz odpowiedzi człowieka¹⁴.

Pierwszy wątek obejmuje następujące zagadnienia szczegółowe:

- Bóg mówiący o sobie samym: tajemnica Trójcy Świętej,
- Bóg, Stwórca świata,
- Bóg, Miłośnik ludzi,
- tajemnica Wcielenia Syna Bożego,
- śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa,
- działanie Ducha Świętego w Kościele,
- Bogurodzica Dziewica, Jej godność i rola w planie zbawczym,
- Sąd Ostateczny w Dniu Pańskim.

Drugi wątek natomiast obejmuje zagadnienia:

- człowiek stojący w obliczu Boga w swojej grzeszności,
- stosunek człowieka do słowa Bożego,
- modlitwa człowieka, jej tematy i intencje,
- pośrednicy modlitw ludzkich.

Na miano głównych, wiodących teologicznych wątków treściowych zasługują te, które występują najczęściej i są najwyraźniej przedstawione. Zależy to od części oficjum, w jakiej dany temat występuje. Mniejsze znaczenie należy bowiem przypisać myśli pojawiającej się przypadkowo (np. w ułożonej wg numerycznej kolejności psalmów psalmodii Nieszporów czy Jutrznii) niż myśli występującej we własnym tekście danego nabożeństwa.

W pierwszej grupie zagadnień na pierwszy plan wysuwają się zdecydowanie: myśl o Bogu Stwórcy i Miłośniku ludzi, tajemnica od-

¹⁴ Wątki tematyczne wydobyte drogą szczegółowej analizy tekstu liturgicznego. W tym celu opracowujący dokonał przekładu tych tekstów na język polski, zamieszczając je w aneksie swej pracy licencjackiej. Wszystkie cytaty zamieszczone w niniejszym artykule pochodzą z tego przekładu.

kupienia dokonanego przez śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa, oraz temat maryjny.

W drugiej grupie zagadnień jedynie sprawę stosunku człowieka do słowa Bożego można uznać w analizowanych tekstach za drugorzędą. Pozostałe tematy przedstawione są szeroko, dając odpowiedź na pytanie o zobowiązujące oddziaływanie treści tekstów liturgicznych na uczestnika nabożeństwa.

Wyróżnione główne wątki są ze sobą ściśle powiązane. Każde spotkanie z tajemnicą Bożego planu zbawczego wywołuje natychmiast konieczność odpowiedzi. Dlatego więc w szczegółowym przedstawieniu tych wątków dokonano zestawień, unikając dzięki temu niepotrzebnych powtórzeń. Ostatecznym wynikiem jest charakterystyka następujących wiodących treści teologicznych oficjum niedzieli zwykłej:

- a) Bóg objawiający się jako Stwórca i Miłośnik ludzi, człowiek stojący przed Nim w swojej grzeszności;
- b) Śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa jako dzieło odkupienia mające zobowiązujące znaczenie dla każdego człowieka;
- c) Bogurodzica Dziewica w planie zbawczym Boga a równocześnie Orędowniczka i Pośredniczka ludzkości;
- d) modlitwa chrześcijanina.

3. CHARAKTERYSTYKA GŁÓWNYCH TEOLOGICZNYCH WĄTKÓW TREŚCIOWYCH

- a) Bóg objawiający się jako Stwórca i Miłośnik ludzi, człowiek stojący przed Nim w swojej grzeszności.

Oficjum bizantyjskie zaczyna się od Psalmu 103, hymnu na cześć Boga — Stwórcy. Myśl o Bogu, którego dziełem jest wszelki byt, przewija się stale, wyraźnie dominując w Nieszporach. W większości modlitw wspomniane są przymioty Boga — Stwórcy. Jego mądrość, wszechmoc, panowanie. Ręka Boga wszystko mądrze uczyniła i mądrze tym kieruje. Całe stworzenie świadczy o mądrości i wielkości swego Stwórcy. Wśród tego stworzenia jest człowiek, dzieło szczególnie wybrane i umiłowane, któremu Bóg zechciał się objawić.

Stosunek Boga do człowieka oddany jest bardzo często powtarzanym zwrotem „miłośnik ludzi” (csł. *czelowiekolubec*, od gr. *filántropos*). Zwrot ten najczęściej odnosi się do Boga Trójjedynego albo do Wcielonego Syna Bożego — Chrystusa, rzadziej do Boga Ojca, nigdy do Ducha Świętego. Z tego jednak nie można wyciągać daleko idących wniosków, gdyż teksty liturgiczne nie usiłują precyzyjnie przypisywać planu zbawczego i poszczególnych jego etapów konkretnym Osobom Boskim, oczywiście poza tym, czego na ziemi dokonało Wcielone Słowo. Miłość, miłosierdzie, łaskawość Boga względem ludzi zaakcentowane są niezwykle silnie. Wspomniane są zarówno w strofach poetyckich, modlitwach, jak i w psalmach, szczególnie często w Nieszporach i Jutrzni.

Przejawem miłości Boga do rodzaju ludzkiego było samo ustanowienie człowieka niezwykle wysoko w hierarchii bytów stworzonych (Ps 8 w Nieszporach), pokazanie mu zbawiennej drogi przykazań (Ps 1 w Nieszporach), wierność zawartym przymierzom, a nade wszystko litość nad upadkiem grzechowym, która posunęła się tak daleko, że Jednorodzony Syn Boży dla zbawienia ludzi zstąpił z nieba. Ten sam Bóg jest dla wiernych pomocą przeciw wszystkim widzialnym i niewidzialnym nieprzyjaciołom. Równocześnie jednak jako sprawiedliwy Władca i Sędzia narodów przyjdzie sądzić cały świat. Wówczas tych, których uzna godnymi, uczyni dziedzicami nieba wraz ze Świętymi.

Naprzeciw tak ukazującego się Boga staje człowiek. Jest on jedynym stworzeniem, które może odpowiedzieć na Boże objawienie. Ale wobec wielkości Boga musi odczuwać swoją marność i grzeszność. Ma świadomość, że nie dochował i nie dochowuje Bogu wierności. Stąd u podstaw dawanej Bogu odpowiedzi stoi poczucie wielkiej niegodności, przewijające się przez wszystkie modlitwy w postaci nieustannie powtarzanego *Zmiluj się, Panie (csł. Hospody pomyluj)*. W pełnym oficjum, bez skrótów, chór powinien powtórzyć to wołanie ok. 500 razy! Grzech pokazany jest w różnych przejawach: grzeszy człowiek złymi myślami, słowami, czynkami, także złymi skłonnościami rozumu i woli. W jakimś stopniu zaciąga się więc nie tylko wykroczeniem dobrowolnym i świadomym; także niedobrowolnie i nie w pełni świadome złe uczynki i pożądliwość, a nawet samo pozazdrosczenie doczesnych rozkoszy są nieporządkiem wobec Boga i wystarczającą racją do skruchy (temat modlitw nad ludem). Pan Bóg stale wzywa, człowiek stale grzeszy: nieustannie musi więc być świadomy swej grzeszności i dlatego przyszedłszy przed oblicze Boga, ze skruchą i pokorą chyli swoją głowę.

Jednakże to poczucie niegodności nie jest beznadziejną rozpaczą. Przecież Bóg to Miłośnik ludzi. On w swej łaskawości czyni człowieka zdolnym, by otworzył przed Nim swoje usta i w imieniu całego stworzenia oddawał Mu chwałę, wielbiąc, składając dziękczynienie, przepraszając i prosząc. Cztery te cechy modlitwy występują w każdej godzinie oficjum, w każdym prawie tekście modlitewnym. Szczegóły treści modlitwy chrześcijańskiej są przedstawione oddzielnie. Postawę człowieka przed Bogiem poza skruchą i modlitwą cechuje wielka ufność. Wyrażają ją przede wszystkim słowa psalmów: 3, 6 w Nieszporach, 69, 142 w Powieczерzu, 3, 142, 102, 15 w Jutrzni, 16, 25, 89, 90 w modlitwach w ciągu dnia; a także liczne modlitwy błagalne na wszystkich nabożeństwach.

Kolejne wymaganie, to postawa otwarcia się na Bożą prawdę, na Boże przykazania, postawa wierności zawartemu z Bogiem przymierzom. Przykazania są oświeceniem dla oczu, są pewną drogą do zbawienia, uczą jak unikać grzechu i zasadzek szatana.

Sprawiedliwość i wielkość Boga jest przyczyną postawy bojaźni. Wprawdzie element *tremendum* przeplata się z elementem *fascino-*

sum, jednak ogólnie trzeba mu przyznać rolę dominującą. Przed Bogiem drżą Aniołowie — cóż więc dopiero człowiek?

Wreszcie postawa radości. Chrześcijanin jest odkupiony przez śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa, może więc razem z Bogurodzicą, Aniołami i Świętymi radować się perspektywą wiecznej szczęśliwości. Radość ta szczególnie przystoi w niedzielę, Dzień Pański, stąd myśl o radości występuje szczególnie mocno we własnych tekstach oficjum niedzielnego.

Skrucha, poczucie niegodności, modlitwa uwielbienia, dziękczynienia i prośby, bezgraniczna ufność, otwarcie na Bożą naukę i przykazania (posłuszeństwo wiary i życia), bojaźń i radość — wszystkie te postawy nie tylko uczucia, ale przede wszystkim woli i rozumu ludzkiego, w pełni chyba oddają wszystkie możliwości odniesienia się do Boga. W tekstach liturgicznych przeplatają się tak, jak przeplatają się w życiu każdego człowieka. Nikt nie może sztucznie narzucić sobie w danym momencie właśnie takiej a nie innej postawy. Dzięki ujęciu wszystkich możliwości a równocześnie wszystkich konieczności (bo wszystkie te postawy konieczne wynikają z istoty bytu Boga i bytu człowieka), uzasadnione jest twierdzenie, że ta modlitwa może zaspokoić wszystkie potrzeby życia duchowego człowieka. Zaspokojenie to jest także natarczywym zobowiązaniem do odpowiedzi na objawiającego się i wzywającego Boga, Boga działającego swymi energiami, przemieniającego, przebóstwiającego naturę człowieka. Chcąc zaś ująć możliwie najkrócej istotę tego zobowiązania, to chociaż w tekstach nigdzie nie ma takiego sformułowania, trzeba powiedzieć: jest to zobowiązanie do takiej miłości Boga, na jaką tylko człowieka stać.

b) Śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa jako dzieło odkupienia mające zobowiązujące znaczenie dla każdego człowieka.

Temat ten rozwinięty jest przede wszystkim we własnych częściach Nieszporów i Jutrzni niedzielnych. W innych tekstach pojawia się sporadycznie jako jeden z przejawów zbawczej miłości Boga ku ludziom. Dzieło odkupienia, to dzieło niezmiernej, niezasłużonej litości i miłości Boga, dokonane zupełnie dobrowolnie.

Sam fakt zmartwychwstania jest uroczyście proklamowany Ewangelią Jutrzni, opisującą bądź wydarzenia Wielkiej Niedzieli, bądź którąś z późniejszych chrystofanii; a opiewany powtarzaniem na każdym nabożeństwie głównym troparem¹⁵ dnia:

„Mimo kamienia opieczętowanego przez Żydów i żołnierzy strzegących Twego przeczystego Ciała, zmartwychwstałeś trzeciego dnia, Zbawicielu, życia udzielając światu. Dlatego Moce niebieskie śpiewają Tobie, Dawco życia: Chwała zmartwychwstaniu Twojemu, Chryste,

¹⁵ Tropar, od gr. troparion, to niemetryczna kompozycja, złożona z kilku strof (wierszy), przeznaczona do śpiewu, a zawierająca jakąś konkretną myśl. Tropany są podstawowym elementem pieśni bizantyjskich.

chwała Twojemu Królestwu, chwała Twojemu wejrzeniu, jedyny Miłośniku ludzi”¹⁶.

Chrystus powstaje jako Bóg pełny potęgi i mocy, z uwielbionym swym ciałem wstępuje do chwały Ojca, w Nim oglądać można niedostępną światłość Boga.

Jednakże dzieło odkupienia ludzkości dokonało się nie przez samo zmartwychwstanie, ale także przez mękę i śmierć Chrystusa. Próba stwierdzenia, który moment wysunięty jest w tekstach liturgicznych na pierwszy plan, byłaby zupełnie nieuprawnioną spekulacją. Pamiętać trzeba, że wierni na nabożeństwach uświęcenia czasu nie uczą się traktatu soteriologicznego, ale przeżywają spotkanie z Chrytusem dokonującym odkupienia. Pusty grób nie jest możliwy bez krzyża, a krzyż bez pustego grobu nie miałby żadnego zbawczego sensu. Oba elementy jawią się jako absolutnie nierozdzielne. Do powyższego stwierdzenia uprawniają wszystkie właściwie części własne niedzielnego oficjum, szczególnie zaś w Jutrzni. Dla przykładu można porównać teksty, które te same skutki przypisują raz krzyżowi, raz zmartwychwstaniu:

„Radujcie się, niebioso,... oto bowiem Emanuel przybija nasze grzechy na krzyż, usmierciwszy śmierć, daruje życie i wskrzesza Adama, jako Miłośnik ludzi”¹⁷.

„Zmartwychwstałeś w chwale jako Bóg i świat wskrzesiłeś wraz ze sobą. Rodzaj ludzki opiewa Cię jako Boga, śmierć zaś jest pokonana”¹⁸. Krzyż i zmartwychwstanie są równorzędnymi przyczynami pokonania śmierci i darowania światu życia. Inne porównanie poucza, że oba zbawcze wydarzenia są źródłem wielkiej radości dla całego świata: „Oto bowiem przyszła z krzyżem radość dla całego świata”¹⁹.

„Po trzech dniach powstałeś, Zbawicielu, i podźwignąłeś Adama z upadku. Dlatego Moce niebieskie radośnie śpiewają Tobie, Dawco życia”²⁰.

Można jedynie zauważyć, że w związku z męką i śmiercią częściej wymieniane są skutki negatywne (zmazanie winy), ze zmartwychwstaniem zaś pozytywne (nowe życie). Nie zapomina się także o porównaniu wielkości ofiary Chrystusa z ludzką niegodnością.

Uczestnicząc w nabożeństwie i przeżywając tajemnicę odkupienia, spotykają się wierni z postaciami dramatu Kalwarii i pustego grobu. Dzięki dynamicznej formie modlitw i pieśni (sformułowanych naj-

¹⁶ *Oktoich matyj*, 16.

¹⁷ *Oktoich matyj*, 15. Jest to stychyra (tzn. werset poetycki), przeplatająca wersety psalmu wieczornego w Nieszporach.

¹⁸ *Oktoich matyj*, 18. Jest to kondak, krótka pieśń pochwalna wchodząca w skład kanonu Jutrzni.

¹⁹ *Oktoich matyj*, 11. Jest to fragment modlitwy po Ewangelii Jutrzni.

²⁰ *Oktoich matyj*, 16. Jest to jedna z pieśni Jutrzni (tzw. siedaen — wykonywana w postawie siedzącej).

„Niegodni jesteśmy nawet oczu podnieść na wyżyny niebieskie...” — fragment modlitwy z Godziny Dziewiątej. (Ohijenko, dz. cyt. 138).

częściej w czasie teraźniejszym) są jakby obecni przy tych wydarzeniach. Podziwiają skruchę Łotra, otwierają mu bramy raj, w mieszcząc w tłum Żydów z łękiem patrzą na ukrzyżowanego Boga, uczestniczą w radości Adama, Ewy i innych mieszkańców Otchłani, towarzysząc niewiastom idącym z maściami do grobu i wracającym z przerażeniem mieszanym z radością, by ogłosić wieść o zmartwychwstaniu. Warto przytoczyć kilka tekstów dla ilustracji powyższego twierdzenia: „Skrucha łotra zdobywa raj, a płacz niewiast niosących wonne maści obwieszcza radość: albowiem zmartwychwstałeś, Chryste Boże, okazując światu wielką miłość”²¹.

„Adam śpiewa Tobie, Panie, Ewa zaś uwolniona z więzów weseli się, mówiąc: Tyś jest, który wszystkim udzielasz zmartwychwstania, Chryste”²².

„Drży ziemia, kryje swój blask słońce, światłość gaśnie, rozdziera się zasłona w świątyni a kamienie pękają, albowiem na krzyżu wisi chwalebny i przesławny Bóg ojców naszych”²³.

Najwięcej miejsca zajmuje głoszenie skutków śmierci i zmartwychwstania. Najpierw zbawieni zostają mieszkańcy Otchłani z Adamem i Ewą na czele. Wyzwoleni włączają się do grona zbawionych, radośnie wielbiąc Boga.

Pokonana zostaje śmierć. Wielokrotnie powtarzają się słowa: „Chrystus przez śmierć, śmierć pokonał”. Wprawdzie śmierć jeszcze istnieje, ale Chrystus nadał jej nowy sens, pociągnął za sobą umarłych, dając przykład zmartwychwstania.

Pokonany zostaje szatan, sprawca śmierci. Świat jest już wybawiony spod jego mocy, a krzyż Chrystusa rozjaśnił wszystkie jego krańce.

Nieposłuszeństwo pierwszego Adama zostało zmażane przez drugiego Adama. Człowiek został wybawiony ze swej nieprawości, jego grzechy przybite do krzyża, słabość umocniona — tym samym dostąpił on daru nowego stworzenia, nowego życia, życia wiecznego. Myśl o nowym życiu szczególnie rozwijają pieśni Jutrzni. Nowe stworzenie, to niezwykle wywyższenie natury ludzkiej, to wprost jej przeobóstwienie. Słowa pieśni I kanonu Jutrzni głoszą:

„Chrystus wcielając się, przeobóstwia mnie. Chrystus upokarzając się, wywyższa mnie. Chrystus czyni mnie wolnym od cierpień, przejmując męki na swoje ciało, chociaż jest Dawcą życia. Dlatego wnoszę ku Niemu dziękczynną pieśń”²⁴.

Jezus Chrystus, Król nieba i ziemi staje się Arcykapłanem wszelkich łask, które poprzez człowieka spływają na cały Wszechświat. Krzyż Chrystusa nazwany jest drogocenną i ożywiającą mocą. Oży-

²¹ *Oktoich matyj*, 16. Jest to krótki hymn w Jutrzni.

²² *Oktoich matyj*, 18. Fragment kondaku z Jutrzni.

²³ *Oktoich matyj*, 18. Jest to jeden z troparów pieśni VII kanonu Jutrzni.

²⁴ *Oktoich matyj*, 16.

wiające rozciągnięcie Chrystusowych rąk powoduje odnowienie, wskrzeszenie całego świata.

Przeżycie tej wielkiej tajemnicy jest źródłem ogromnej radości dla całego Wszechświata, który odnowiony, oddaje chwałę i dziękuje swemu Odkupicielowi. Raduje się najpierw Bogurodzica Dziewica, która dopiero teraz może w pełni przeżyć radość pozdrowienia Gabriela, weselą się Moce niebieskie, weseli się cały świat ziemski i wszystkie jego narody. Chrystus, pełny chwały Pan (*Kyrios*) odbiera należny hołd całego stworzenia, które w Nim ma swój cel.

Jest charakterystyczne i chyba nie przypadkowe, że pierwszą myślą oficjum jest pochwała dzieła stworzenia (słowami Ps 103 w Nieszporach), końcową zaś osiągnięcie bezpiecznej przystani z Chrystusem w niebie (ostatnia modlitwa Godziny Dziewiątej). Oba te motywy mocną klamrą spinają całość i sprawiają, że istotnie uczestnicy modlitwy uświęcenia czasu wchodzą w tajemnicę Bożego planu zbawienia od stworzenia do Paruzji. Człowiek wychodzi z cerkwi bezwzględnie zobowiązany nie tylko do pamięci o wielkich dziełach Bożych, ale także do wielbienia za nie Boga w imieniu całego stworzenia.

Przedstawiony temat tajemnicy odkupienia nadaje ton głównym nabożeństwom niedzielnego oficjum. Dzięki temu postawa radości chrześcijańskiej, nie usuwając w cień pozostałych a omówionych wyżej postaw wobec Boga, okazuje się postawą wiodącą, do której inne zmierzają. Skrucha i żal za grzechy, wiara i nadzieja, posłuszeństwo przykazaniom i bojaźń przemina, gdyż zrealizowane w życiu pielgrzymim ustąpią miejsca niewypowiedzianej radości spotkania z Bogiem w niebie. Można zatem stwierdzić, że śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa stanowią centrum niedzielnej modlitwy Kościoła bizantyjskiego. Chrystus i Jego dzieło odkupienia stanowią najpełniejszy wyraz Bożego objawienia, a odpowiedź człowieka Bogu dokonuje się dzięki Chrystusowi i w Chrystusie, poprzez przyjęcie daru Jego łaski.

c) Bogurodzica Dziewica w planie zbawczym Boga, a równocześnie Oregodniczka i Pośredniczka ludzkości.

Temat maryjny przewija się przez wszystkie nabożeństwa w postaci licznych pieśni maryjnych (csł. *bogorodyczen*). I tak w Nieszporach są 3 pieśni maryjne, w Modlitwie Nocnej — 8, w Jutrzni — 16, w Godzinie Pierwszej — 2, w pozostałych Godzinach po jednej. Powieczersze zawiera cały zbiór pieśni (kanon) ku czci Matki Bożej. Wielokrotnie powtarza się krótki hymn pochwalny na cześć Maryi: „Wysławiamy Cię, jako prawdziwą Bogurodzicę, czcigodniejszą od Cherubinów i bez porównania chwalebniejszą od Serafinów, któraś bez zmayı porodziła Słowo Boże”²⁵.

²⁵ *Oktoich matyj*, 11.

Treść tekstów maryjnych przedstawia dwa zasadnicze zagadnienia:
 — godność i przymioty Maryi jako Matki Słowa Wcielonego,
 — Jej orędownictwo i pośrednictwo względem ludzi.

Przymioty Maryi wymieniane są bardzo często. Zestawia je modlitwa mnicha Pawła w Powieczerszu²⁶, nazywając Ją: „niepokalaną, bezgrzeszną, nieskalaną, najświętszą, przyczystą Dziewicą”. Wyjaśnienia wymaga słowo „niepokalana” (csł. *neporocznaja*), które nie oznacza przywileju wolności od grzechu pierwородnego, tylko dziewiczość Matki Bożej zarówno przed, w czasie jak i po zrodzeniu Zbawiciela. Wszystkie te godności i przywileje płyną z faktu Bożego Macierzyństwa, stąd, że w Maryi dokonało się zjednoczenie Boga-Słowa z ludźmi. Przyjmując Zbawiciela stała się Ona „niepokalaną Oblubienicą Stwórcy” i „Przyjaciółką Ducha Świętego”. Zasługuje na miano „Świątyni Boga”, „Nieba” i „Raju”, bo z Niej wzeszło „Słońce prawdziwe” i zakwitnął „Kwiat niewiędnący”. Ponieważ Owoc Jej żywota pokonał śmierć, Ona sama jest w pewien sposób przyczyną odkupienia, jest Współodkupicielką.

Godność Maryi i Jej wielka rola w zbawczym planie Boga sprawia, że jest Ona godna najwyższej chwały o wiele bardziej niż Aniołowie. Jest Ona wprost „przybytkiem chwały Boskiej”.

Dzięki bliskości z Synem jest równocześnie Maryja Orędowniczką i Pośredniczką dla ludzi. Wstawiennictwo Matki Bożej wzywane jest wielokrotnie: 10 razy w Nieszporach, 8 razy w Jutrznii, kilkanaście razy w pozostałych godzinach oficjum. Orędownictwo Maryi jest niezawodne, bo „wielką moc ma modlitwa Matki u Syna”. Maryja wyprasza umocnienie wiary, wybawienie od niegodziwości grzechu, uwolnienie od nieszczęść, słowem — jest ocaleniem dla ludu chrześcijańskiego.

Matka Najświętsza prowadzi wiernych na spotkanie z dziełem odkupienia. Wraz z Nią stoją oni pod krzyżem, przeżywają złożenie do grobu, wraz z Nią i Apostołowie uczestniczą w ogromnej radości wielkanocnego poranka.

W eschatologicznym królestwie Syna cieszy się Maryja godnością królewską. Wyraża to używany wielokrotnie względem Niej tytuł Pani (*Władczyni*, csł. *Władzycia*, od gr. *Désportes*).

Kościół Wschodni wielbi Bogurodzicę, uznając Jej wyjątkowe miejsce w zbawczych dziełach Boga. Ponieważ zaś Maryja jest człowiekiem, to wyjątkowe stanowisko pozwala Jej być niezawodną Orędowniczką całej ziemskiej społeczności wobec majestatu Stwórcy.

d) Modlitwa chrześcijanina.

Odpowiedzią człowieka na objawiającego się i działającego Boga jest modlitwa. Wszystkie teksty liturgiczne są właśnie modlitwą i dlatego bliższe spojrzenie na nie pod tym kątem pozwala ująć zarówno

²⁶ *Ohijenko*, dz. cyt., 97.

samą istotę modlitwy chrześcijańskiej, jak i odnaleźć konkretne wskazówki co do jej treści.

Człowiek nie mógłby się modlić, gdyby go Bóg do tego nie uzdolnił. Bóg sam prowadzi na modlitwę przez działanie Ducha Świętego. To On sam budzi człowieka ze snu, by wielbił Jego Imię, dlatego prosząc w Powieczerszu o spokojny sen, prosi się także o obudzenie na czas modlitwy.

Modlitwą przepojone ma być całe życie człowieka, każda chwila jest okazją do modlitwy. To stwierdzenie stoi u podstaw całego oficjum. Jest ono istotnie uświęceniem czasu. Poświęca się Bogu pierwsze i ostatnie chwile dnia (Jutrznia i Powieczersze), poświęca się Mu czas zachodu słońca (Nieszpory), południe (Godzina Szósta), rozpoczęcie codziennej pracy (Godzina Pierwsza) i jej trwanie (Godziny Trzecia i Dziewiąta). Nawet noc ma być przeżyta na chwałę Bożą (Modlitwa Nocna). Modlitwa św. Bazylego powtarzana na większości nabożeństw głosi:

„W każdym czasie i o każdej godzinie, na niebie i na ziemi, Tobie oddają pokłon i wysławiają Ciebie, Boże, wielce cierpliwy, najlitościwszy i najmiłosierniejszy”²⁷.

Modlitwa chrześcijańska powinna być równocześnie uwielbieniem, dziękczynieniem, prześlaniem i prośbą. Cztery te elementy występują prawie w każdym tekście modlitwy i w każdym śpiewanym psalmie. Nie ma takiej modlitwy, która realizowałaby tylko jeden z podanych przymiotów. Można jedynie mówić o przewadze akcentu.

Bogu należy się uwielbienie jako Stwórcy, jako Wszechmocnemu Panu i Królowi. Bóg jest uwielbiany jako przedmiot ludzkiej tęsknoty i pragnienia, jako sprawca wielkich dzieł, jako Miłośnik ludzi. Często rozbrzmiewa „Alleluja”, będące właśnie wezwaniem do modlitwy pochwalnej. Kościół Wschodni nie łączy tego wezwania z głoszeniem zmartwychwstania (w okresie Wielkiego Postu śpiewane jest nawet częściej niż w innych okresach).

Dziękczynienie składane jest Bogu za dzieło stworzenia i za dzieło odkupienia. Trzeba Bogu dziękować, bo „czyni wszystko dobre dla nas”.

Modlitwa uwielbienia i dziękczynienia wznosi się jak dym kadzidlany szczególnie wieczorem i rano. Istotnie w Nieszporach i Jutrznia mających charakter szczególnie uroczystej publicznej modlitwy Kościoła, uwielbienie i dziękczynienie dominują w treści modlitw.

Prześlanie nierozdzielnie związane jest z prośbą o odpuszczenie grzechów. Zgodnie z zalecaną stale świadomością własnej niegodności, motyw ten powtarza się w ciągu całego oficjum w wielu modlitwach i psalmach.

Inne prośby mają szeroki wachlarz intencji. Wierni modlą się przede wszystkim o liczne dobra duchowe, potrzebne do zbawienia:

²⁷ *Ohijenko*, dz. cyt., 95.

uzdolnienie do godnego miłowania i wielbienia Boga, niezmaconą wiarę, mocną nadzieję i szczerą miłość, dar Bożej bojaźni, dobre przyjęcie i zrozumienie słowa Bożego. Wiele miejsca zajmują prośby o poczenie i oświecenie nauką Bożą, o zrozumienie i umiłowanie przykazań. Ta sama prośba inaczej wyrażona jest jako błaganie o dochowanie wierności przymierz, o zachowanie od grzechu.

Osobną grupę próśb stanowią błaganie o pokój i ochronę przed wrogami. Obejmują one równocześnie pokój duszy i obronę przed jej wrogami (szatanem) i pokój zewnętrzny: obronę przed nieszczęściami i wrogami. Pokój wewnętrzny i zewnętrzny są nieodzownie konieczne do należytego przeżywania Bożych tajemnic. Śpiewa się wiele psalmów, będących gorącą modlitwą człowieka utrapionego, błagającego o uwolnienie od wrogów (Ps 3, 6, 7, 141 w Nieszporach, Ps 69, 142 w Powieczerszu, Ps 3, 10, 11, 12, 16, 17, 37, 142, 87 w Jutrzni, Ps 16, 25, 53, 54, 89 w modlitwach w ciągu dnia). Dla ścisłości trzeba zaznaczyć, że praktyka znacznego skracania przepisywanej psalmodii w dużym stopniu ogranicza ten aspekt modlitwy błagalnej. Ponieważ pokój jest zapewniony przez władze cywilne, nie brakuje (w Jutrzni) specjalnej modlitwy za nie.

Wierni pragną ogarnąć modlitwą wszystkich: od najbliższych im zwierzchników duchownych, braci, sióstr i dobrodziejów, poprzez wszystkich szczególnie modlitwy potrzebujących (chorych, biednych, uwięzionych, strapiionych, ciężko pracujących, podróżujących), aż do całkiem odległych (za każde miasto i wieś, za wszystkich chrześcijan). Wyrażeniu tej modlitwy służą przede wszystkim ektenie oraz wezwania wstawieniowe (wypominki) na zakończenie Powieczersza i Modlitwy Nocnej. Modlitwy za zmarłych występują głównie w Powieczerszu i Modlitwie Nocnej.

Wreszcie błaga się Boga, by raczył uświęcić całe życie, by było ono prawdziwie chrześcijańskie, pełne pokuty i skruchy, zakończone szczęśliwie, bez obciążających grzechów, by można było osiągnąć usprawiedliwienie u Chrystusa i wieczne zbawienie wespół ze Świętymi tam, gdzie „Chrystus jest dla wszystkich radosną przystanią” — tym pięknym akcentem modlitwa końcowa Godziny Dziewiątej zamyka całe oficjum.

Orządek bizantyjsko-słowiański jest bardzo bogatym przedmiotem badań teologicznych. W niniejszym opracowaniu zajęto się tylko małym wycinkiem, dając obraz współczesnej modlitwy uświęcenia czasu niedzieli zwykłej. Wiele innych tematów jest godnych opracowania: przede wszystkim Liturgia Eucharystyczna i nabożeństwa związane z rokiem liturgicznym. Wymagają one badań historycznych, teologicznych i porównawczych.